

ZEI ȘI IDOLI. REPREZENTĂRI ȘI SIMBOLIZĂRI ALE DIVINITĂȚII ÎN RELIGIILE ISRAELULUI ANTIC (IIb/1)

Aniconismul – prezența nefigurată

LUCIAN GROZEA

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
lucian.grozea@ulbsibiu.ro

DOI: 10.2478/saec-2024-0006

ORCID: 0009-0004-4674-3499

Title: Gods and Idols. Representations and Symbolizations of the Divinity in Religions of Ancient Israel. Aniconism – The Non-figural Presence (IIb/1)

Abstract: The following article represents the former section of a larger study regarding religious aniconism practiced in Ancient Israel. The aniconic movement is an alternative to the iconographic expression of divinity. Aniconism understands the configuration of the divine in a symbolic and abstract way, apart from the anthropomorphic and the theriomorphic representation. In this sense, the props used were stone and wood, especially unwrought, in their crude form, so that later, thanks to his insatiable aesthetic appetite, man could manufacture finished pillars, ornate columns, seals, chariots, thrones, obelisks, temples and pyramids, sacralized empty spaces.

The aniconist movement is found throughout the Near East, mostly in Phoenicia and Syria, but aniconic artifacts are also found in Ancient Palestine too, according to archaeological findings. Thus, the history of Ancient Israel does not strike a discordant note in this cultural-religious course, on the contrary, although the official post-exilic propaganda was as prohibitive as possible towards these manifestations, considering them alien and idolatrous.

Keywords: *Ancient Israel; aniconism; symbol; litholatry; non-figural objects; sacred empty spaces; iconography; idolatry;*

סלע / צור / קִרְיָה / πέτρα μου

(*Deuteronom*, 32,4; 2 *Samuel/Regi*, 22, 2; *Deuteronom*, 32,4, 31;

Psalms, 18,2 [17,3]; 42, 10[9])

Aniconismul, deși este revendicat, în mare măsură, de către discursul teologic cu o ardentă vervă polemică, își are originea terminologică în cercetările incipiente, dar docte și fondatoare despre arheologie și istoria artei, inițiate fie de către Johannes Joachim Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, publicată la Dresda, în 1764, fie în studiile augmentate de către Johannes Adolph Overbeck,

Über das Cultusobject bei den Griechen in seinen ältesten Gestaltungen, Leipzig, 1864, și *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen*, Leipzig, 1868, opere dedicate culturii și civilizației grecești antice.

Winckelmann subliniază o caracteristică esențială pentru începutul artei devoționale din Grecia Veche, și anume, lipsa antropomorfizării, tendință devenită ulterior specifică și multicanonizată, mai ales, în epoca clasică, și arhicunoscută cu denumirea de *ἀγαλμα*, suplinită însă inițial de exprimarea nefigurată și nefinisată a pietrelor (și a celor de temelie) sau a stâlpilor de piatră sau lemn expuși în forma lor naturală¹. Dar termenul propriu-zis de *aniconism/Anikonismus* i se datorează lui Overbeck, care îl formulează când dezbate semnificația obiectului cultural pentru greci în articolul publicat în 1864 și menționat mai sus. Noțiunea de *aniconism* apare ca un derivat conceptual al adjectivului *aniconic/anikonisch*, însă din punct de vedere lexical nu aparține vocabularul tradițional grec, ci are ocurență creștin-alexandrină prin intermediul lucrării filosofice a lui Clement Alexandrinul, *Stromate*². Textul clementin, citat de Overbeck, cu tentă pedagogic-apologetică face referire, în contextul discutat de autorul patristic, la atitudinea anti-idolatră pe care trebuie să o profeseze un creștin, consfințită, de altfel, în tradiția veterotestamentară grație lui Moise:

„Stâlpul arată imposibilitatea de a înfățișa pe Dumnezeu printr-o imagine (*σημαίνει δε ὁ στῆλος τὸ ἀνεικόνιστον τοῦ Θεοῦ*); iar stâlpul de foc, pe lângă imposibilitatea înfățișării lui Dumnezeu, arată și imutabilitatea și stabilitatea lui Dumnezeu, arată lumina Lui neschimbată, pe care nicio formă nu o poate înfățișa (I, 24, 163, 6)”.³

Astfel, *ἀνεικόνιστος*-ul clementin pătrunde în lexicul științific german, mai întâi, sub forma adjectivată *anikonisch/aniconic* și, apoi, ca substantiv *Anikonismus/aniconism* cu scopul de a de a defini o tendință artistică, într-o anumită perioadă, *anikonische Zeit*, cât și de a fi folosit ca alternativă exegetică, în special, pentru termenul *εἰκόν/representare*, și implicit pentru *εἰκονικός/iconic*, descriptori utilizați atât în traducerea septuagintică, cât și în corpusul lingvistic nou-testamentar, iar, totodată, prin extensie epistemică, la construcția disciplinei intitulată *iconografie*.

În accepția lui Overbeck, vechii greci au adorat simboluri, stâlpi (de piatră) și trunchiuri (de copac), care semnificau prezența puterilor divine. Reprezentarea/antropomorfizarea divinului nu exista în acea fază incipientă, pentru că reprezentarea încă nu era concepută, așa încât nu era posibil ca acele simboluri să primească o formă umană, deoarece nu au fost gândite ca antropomorfe. Aniconismul conturat de către Overbeck constă în pietre, stâlpi, copaci, trunchiuri, bârne, sulite și

¹ Winckelmann, 2006, 112: „Printre greci, arta a început mult mai târziu decât în ținuturile orientale, dar cu aceeași simplitate, așa precum grecii se descriu pe ei înșiși, ei nu au cules primele semințe ale artei lor de la un alt popor, ci, mai degrabă, au fost inventatorii ei originali. Pentru că au cinstit vizibil treizeci de zeițai înainte de a le da formă umană; ei s-au mulțumit să le înfățișeze printr-un bloc de piatră neprelucrat sau o piatră rectangulară, așa cum făceau arabii și amazonele”; Gaifamn, 2012, 1-2, n. 6.

² Overbeck, 1864, 153, n. 102.

³ Clement, 1982, 104; Clemens, II, 1985, 102.

sceptre, obiecte care simbolizau sau indicau prezența nefigurată a numinosului, într-un anume loc și anume spațiu.

Pe de altă parte, Overbeck⁴ nu consimte cu Winckelmann⁵, când acesta face referire la un text din Pausanias, *Descrierea Greciei*, pentru a consemna și exemplifica litolatria greacă ca o expresie autentică și primordială de cult a grecilor:

„Există o modalitate asemănătoare de divinație practică la sanctuarul lui Apis din Egipt. La Pharae se află și o apă sfântă pentru Hermes. Numele izvorului este pârâul lui Hermes, iar peștii din el nu sunt prinși, fiind considerați consacrați zeului. Destul de aproape de reprezentarea lui, stau pietre pătrate, cam treizeci la număr. Pe acestea le adoră oamenii din Pharae, numindu-le pe fiecare cu numele vreunui zeu. În vremuri mai vechi, toți grecii se închinau pietrelor necioplite (ἀργοὶ λίθοι) în locul reprezentărilor zeilor (VII, 22, 4)”⁶.

Dimpotrivă, Overbeck consideră ritualul venerării pietrelor de origine orientală și preluat din acea regiune, coroborând, astfel, pentru demersul său exegetic, cuvântul grec βαίτυλος /*baitulos* cu termenul *beth-el* de proveniență semitică, în special siro-feniciană⁷, ca denumire pentru un obiect sacru din piatră, subiect asupra căruia voi reveni detaliat în partea a doua a acestui articol.

Pe de altă parte, din perspectiva antropologiei culturale, reprezentanți de renume din secolul al XIX-lea, precum E. B. Tylor, J. G. Frazer ori W. R. Smith, catalogați adepți ai evoluționismului darwinist, susțin, după aplicate analize comparative, inclusiv asupra semișilor, că primele modalități de exprimare religioasă ale omului sunt de natură fetișistă⁸, poate chiar totemistă, datorită relației binare „clan-zeu”⁹. Astfel, atât litolatria¹⁰, cât și dendolatria¹¹ reprezintă „culturi primitive”, care pot fi considerate aniconice¹².

Definirea aniconismului a reprezentat o provocare constantă de-a lungul vremii, mai ales din perspectiva morfologiei religiilor. O atare abordare este avansată de către Burkhard Gladigow, în articolul său despre cultele aniconice din volumul *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*:

⁴ Overbeck, 1864, 140; 162-163.

⁵ Winckelmann, 2006, 123, n. 8; Gaifman, 2010, 254-286; Gaifman, 2012, 20-21.

⁶ τοιαύτη καὶ Αἰγυπτίοις ἐτέρα περὶ τοῦ Ἀπιδος τὸ ἱερὸν μαντεία καθέστηκεν: ἐν Φαραῖς δὲ καὶ ὕδωρ ἱερὸν ἐστὶ τοῦ Ἑρμοῦ: Ἑρμοῦ νῆμα μὲν τῇ πηγῇ τὸ ὄνομα, τοὺς δὲ ἰχθῆς οὐχ αἰροῦσιν ἐξ αὐτῆς, ἀνάθημα εἶναι τοῦ θεοῦ νομίζοντες. ἐστήκασι δὲ ἐγγύτατα τοῦ ἀγάλματος τετράγωνοι λίθοι τριάκοντα μάλιστα ἀριθμόν: τούτους σέβουσιν οἱ Φαρεῖς, ἐκάστῳ θεοῦ τινὸς ὄνομα ἐπιλέγοντες. τὰ δὲ ἐτι παλαιότερα καὶ τοῖς πᾶσιν Ἑλλήσι τιμὰς θεῶν ἀντὶ ἀγαλμάτων εἶχον ἀργοὶ λίθοι. (Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols. Leipzig, Teubner. 1903, 7,22,4), <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0159%3Abook%3D7%3Achapter%3D22%3Asection%3D4>; Pausanias, 1898, VII, XXII, 361-362; Frazer, 1919, II, 60.

⁷ Overbeck, 1864, 146-147; Frazer, 1919, II, 76-77.

⁸ Tylor, 1920, II, 157-158; 160-161; 166; Gruenwald, 1996, 428-449.

⁹ Smith, 1901, 125; 138-139.

¹⁰ Smith, 1901, 203-205.

¹¹ Smith, 1901, 187-190; 194.

¹² Tylor, 1920, II, 165-166; Frazer, 1919, II, 76-77; Smith, 1901, 208-210; Gaifman, 2012, 23, și nota, 34; Doak, 2015, 36-37.

„Termenul de <culte aniconice> cuprinde un grup de culte care nu recunosc sau nu permit imagini ca obiecte de cult, în special sub formă de reprezentări antropomorfe. Amploarea și urmările <absenței reprezentării> pot avea motive diferite”¹³.

Printre motivele enumerate de către Gladigow regăsim: prezența pietrelor erecte necioplite, centralitatea unui actor uman care face inutilă prezența unei imagini, apariția și expansiunea polemicii față de idolatrie în religiile monoteiste.

Tryggve Mettinger, continuând demersul lui Gladigow, în celebra sa lucrare, *No Graven Image? Israelite Aniconism in its Ancient Near Eastern Context*, augmentează fondul definiției și formulează următoarea încadrare epistemică cu privire la conceptul „aniconism”:

„...cultele în care nu există nicio reprezentare iconică a divinității (antropomorfă sau teriomorfă) care servește drept simbol cultic dominant sau central, adică, situația în care suntem preocupați fie de (a) un simbol iconic, fie de (b) un gol sacru. Pe primul dintre aceste două tipuri îl voi denumi <aniconism material>, iar pe al doilea <aniconism în spațiul gol>”¹⁴.

Pentru a explicita constructul analizat Mettinger notează că:

„termenul se referă la cultele unde, de exemplu, pietre mai mult sau mai puțin neprelucrate, stâlpi sau coloane sunt simboluri ale cultului central ori obiecte de adorare. Cazuri de gol sacru: tronul gol, carul cultic gol, calul înșeuat fără călărețul său (divin) sau spațiul gol din Sfânta Sfintelor din timpurile post-exilice”¹⁵.

Mai mult, aplicând această grilă hermeneutică asupra evoluției istorice (și) a textului biblic cu privire la aniconism, care ulterior se va transforma în iconoclasism și iconofobie, Mettinger operează următoarea distincție de conținut:

- a. *tradiția de facto*: exprimată prin indiferența față de reprezentări, simpla absență a imaginii, aniconismul tolerant;
- b. *tradiția programatică*: respingerea reprezentărilor, iconofobia, iconoclasmul¹⁶.

¹³ Gladigow, 1988, I, 472: „Mit der Bezeichnung <anikonische Kulte> wird eine Gruppe von Kulturen zusammengefasst, die keine Bilder als Kultobjekte, insbesondere in Form von anthropomorphen Bildern kennen oder zulassen. Das Ausmaß und die Konsequenz der <Bildlosigkeit> können unterschiedliche Gründe haben”.

¹⁴ Mettinger, 1995, 19: „...cults where there is no iconic representation of the deity (anthropomorphic or theriomorphic) serving as the dominant or central cultic symbol, that is, where we are concerned with either (a) an iconic symbol or (b) sacred emptiness. I shall call the first of these two types <material aniconism> and the second <empty space aniconism>”.

¹⁵ Mettinger, 1995, 19.

¹⁶ Mettinger, 1995, 18.

Aniconismul *de facto* este specific perioadei pre-exilice și aparține unui cadru general al mentalității vest-semitice¹⁷, însă va favoriza apariția unui aniconism *programatic*, aflat sub influența propagandistică a politicii persane de blamare a fostului regim babilonian, și catalogat teologic drept „păgân” (ἑθνικός)¹⁸, adică necurat și idolatru:

„Aniconismul programatic sub forma unei interdicții explicite a reprezentărilor nu s-a dezvoltat decât în perioada exilică sau post-exilică timpurie. O situație istorică care prezintă contacte strânse cu cultele iconice a oferit un impuls imediat către aniconismul programatic”¹⁹.

De asemenea, potrivit lui Mettinger, atât în reprezentare, cât și în aniconitate, referențialul este simbolul, adică *obiectul teoforic*, iar referentul său este *concepția adoratorilor despre zeu*, care germinează sentimentul cultural. Ca urmare, referențialul și referentul constituie o structură, un ansamblu unitar, și anume *simbolul cultic*²⁰. Astfel, un simbol cultic este expus „sui-generis” (semnificat – concept și semnificant – imagine plastică²¹ sau imagine acustică²²) prin:

a. reprezentări iconice, exprimate ca motivare iconică (și bazate pe similaritate, s.m.);

b. reprezentări aniconice exprimate ca/semn/ indexical (implicare) și bazate pe asociere și convențional²³.

În același context, de pildă, și Astrid Nunn determină relația iconic-aniconic prin raportarea semiotică la un obiect adjectivat, el este fie iconic, deci reprezentat, fie aniconic, așadar simbolizat (nefigurat), circumstanțe alternative și posibile pentru un obiect, dar și echivalente valoric în semnificarea religioasă. În opinia autoarei,

„Simbolurile nu sunt abrevieri, însă sunt la fel de complete și reprezentative pentru divinitate ca o statuie antropomorfă. Pur și simplu, o întruchipează diferit. Iconismul și aniconismul erau, așadar, două forme de exprimare religioasă care nu se excludeau, ci, dimpotrivă, erau complementare, echivalente și coexistente. Simbolurile sunt în interior mai abstracte și răspund la sentimentul că reducerea unui zeu la o reprezentare antropomorfă este prea umană și nesatisfăcătoare”²⁴.

¹⁷ Mettinger, 1997, 203.

¹⁸ 1 *Ezra*, 7, 13; 8,67; *Psalmi*, 2,1.

¹⁹ Mettinger, 1997, 204.

²⁰ Mettinger, 1995, 21, definește simbolul ca „orice act fizic, social ori cultural care servește drept vehicul pentru o concepție. Simbolul cultic, astfel, reprezintă divinitatea (într-un sens emic)”.

²¹ 2 *Regi*, 18,4; vezi și Mettinger, 1995, 25-26.

²² *Deuteronom*, 4,12.

²³ Mettinger, 1995, 20-24.

²⁴ Nunn, 2008, 167-168.

Angelika Berlejung, specialistă în iconografie antică, dezvoltă cadrul definițional și afirmă că:

„Aniconismul poate fi definit ca absența oricărui material de reprezentări bi sau tri-dimensionale ale ființelor vii (umane, florale, faunistice), divine sau hibride. Aniconismul nu este identic cu iconoclasmul (înlăturarea și distrugerea imaginilor), iconofobia (repulsia față de reprezentări), anti-idolismul/anti-idolatria (ostilitatea conștientă împotriva idolatriei) și are legătură doar cu interdicția de imagini în care există un explicit, conștient, poate chiar intenția legislativă de a provoca, de a reglementa sau de a menține absența reprezentărilor. Limitele între iconism și aniconism sunt greu de realizat și stabilit, deoarece sunt strâns legate de definiție, de „reprezentare”, „simbol”, „emblemă” și „imagine”. Ele depind și de decizia de a clasifica sau nu reprezentări cu plante, stele, animale și obiecte sau combinarea ca fiind iconice ori aniconice. Există o gamă largă de posibilități diferite între indicatorul de prezență materială al unei zeități sau al unei ființe umane (vii sau decedată) într-o formă de o piatră necioplită, standardele cultice cu elemente iconice și o statuie compozită tridimensională.. Acesta este și cazul atitudinilor individuale sau sociale față de reprezentări, care pot varia (în același timp și în același sistem social) de la adorare, toleranță, critică la ostilitatea teoretică și/sau practică și tabuizare. Vestigiile materiale ale istoriei religiilor în Orientul Apropiat Antic, Palestina, și Grecia, atestă că cultele aniconice există paralel cu cele iconice fără nicio rivalitate. Aniconismul poate fi doar una dintre practicile religioase dintr-un sistem cultural care se poate schimba cu culte iconice potrivit unor nevoi sau tradiții temporale/locale. A postula o rivalitate de bază între cultele aniconice și cele iconice este o retrospectivă a dezbaterilor moderne, care sunt deja profund influențate de contextul biblic și/sau polemica filosofică despre idoli”²⁵.

Milette Gaifaman, a cărei cercetare vizează cultura greacă, asociază aniconismul în contextul ritualului religios, modalitate care este practică prin rugăciuni, gesturi de venerare, ofrande și care denotă, totodată, un index nefigurat și abstract al prezenței divine:

„Învățând din istoriografia și utilizarea istorică a termenului îmi propun să întrebuițez „aniconic” pentru a descrie un obiect fizic, un monument, o imagine sau o schemă vizuală care denotă prezența unei puteri divine fără o reprezentare figurată a zeității (sau zeităților) implicate. În mod similar, „aniconismul” poate fi definit ca denotarea prezenței divine fără o imagine figurală atât în practica religioasă, cât și în imaginea și cultura vizuală”²⁶.

În fine, Brian Doak, într-o analiză despre influența artei feniciene asupra spațiului mediteraneeen în arealul levantin antic, descrie direct și concis aniconismul, dar, pe de altă parte, atrage atenția că orice artefact aniconic poate fi sau este, la rândul, său o reprezentare, chiar dacă este înfățișată într-un limbaj abstract și, de aceea, trebuie avut în vedere fiecare context de exprimare iconică și mesajul religios urmărit:

„aniconismul poate să fie definit ca un stil de reprezentare care în mod sistematic (adică, nu din omisiune) evită tipuri specifice de reprezentare figurată, mai precis antropomorfă, întruchipări ale zeității sau zeităților... Astfel, pare inevitabil că trebuie să legăm

²⁵ Berlejung, 2009, I, 1210-1211.

²⁶ Gaifaman, 2012, 39; 40-41; Gaifaman, 2017, 338.

noțiunile de iconic și aniconic în termeni nu doar de istorie fenomenologică a artei, ci, mai degrabă, de reprezentare religioasă a zeităților pentru un anume scop într-un anumit context. Așa cum stă situația, trebuie să ne mulțumim să folosim termenul aniconism pe scară largă, având grijă ca în fiecare caz să luăm în considerare dacă forma antropomorfă este de fapt folosită și în ce măsură formele aniconice sunt folosite alături de cele iconice”²⁷.

Literatura de specialitate fundamentată și coroborată de către sursele scrise și materialul arheologic descoperit identifică drept obiecte aniconice următoarele artefacte care evocă funcții rituale și de reprezentare simbolică: pietre neprelucrate, stâlpi fasonați din piatră ori lemn, altare din pământ/piatră, colonne funerare (*cippi*), tronuri din piatră, care, roți, cruci, betiluri și stele, urne și sigilii, spații goale sacralizate de participarea numinosului²⁸.

Deși dezavuată cu precădere în perioada post-exilică, textele biblice veterotestamentare confirmă practica aniconică de reprezentare simbolică a divinității pentru o îndelungată perioadă, fapt evidențiat de numeroase ocurențe lexicale pentru a denota această propensiune religioasă.

Termeni ca *bāmāh*²⁹/במה, deal, loc la înălțime, podiș (*Numeri*, 21,28; 1 *Samuel/Regi*, 9,12-14; *Isaia*, *Ieremia*), *bethel* sau *Bethe*³⁰/בית אל, casa/templul zeului (*Facere*, 28,18-19; *Amos*, 3,14; 5,5; 7,13; *Osea*, 10,15), *maššēbāh*³¹/מזבחה, piatră verticală, stâlp de piatră (*Facere*, 28,18; 28,22; 31,13; 31,45; 35,14, 35,20; *Ieșire*, 24,4; *Deuteronom*, 16,22; *Osea*, 3,4) *mīzbēah*³²/מִזְבֵּחַ altare din pământ/piatră (*Ieșire*, 20, 21,24) sunt identificați și arheologic în siturile de la Arad, Beitîn (Bethel), Hazor, Tel Dan³³.

Din cauza reformelor agresive promovate de către regii din Regatul Iuda, Iezechia (715-687 a.Chr.) și Iosia (640-609 a.Chr.), toate aceste artefacte culturale au fost distruse ori îndepărtate (2 *Regi*, 18,22; 23, 4-20; 2 *Cronici*, 29,16; 34, 3-7), întrucât s-a dorit centralizarea cultului la Ierusalim, mai ales după căderea regatului Israel, și s-a considerat că proveniența lor era străină, așadar, implicit, idolatră (*Deuteronom*, 7,5; 12,2-3). Propaganda oficială post-exilică³⁴ a devenit și mai prohibitivă la adresa lor, odată cu susținerea ferventă a teo-ideologiei universalismului monoteist, după cum reiese din referatul biblic, însă extincția acestora nu s-a realizat niciodată, amintim, aici, cultul comunității iudaice din Elefantine³⁵ și, de ce nu, *menôrâh*³⁶/מְנוֹרָה, simbol național străvechi al statului Israel, dar un obiect cultural specific și altor culturi levantine.

²⁷ Doak, 2015, 34-36.

²⁸ Lewis, 2020, 337-338.

²⁹ Schunck, 1999, II, 139-145.

³⁰ Gomes, 2006, 2-14.

³¹ Gamberoni, VIII, 1996, 483-494.

³² Dohmen, VIII, 1996, 209-225.

³³ Bloch-Smith, 2016, 18-20; Lewis, 2016, 515-518.

³⁴ MacDonald, 2007, 20-34; Jensen, 2017, 399-405; Römer, 2023, 392-394.

³⁵ Toorn, 2019, 95-114; Grabbe, 2022, 61-62; 65.

³⁶ Hachlili, 2001, 7-39.

Concluzii

Apărut în Antichitatea timpurie ca formă alternativă de exprimare față de curentul iconografic, aniconismul își conține esența și expune potența estetic-devoțională în simbolizare și abstractizare, nu prin reprezentare antropomorfă sau teriomorfă.

De-a lungul vremii, cercetătorii au formulat diferite ipoteze și teorii cu privire la geneza și semnificația aniconicității, dintre care prevalează, grație antropologiei culturale, animismul, totemismul și fetișismul pentru înțelegerea litolatriciei. Totodată, istoria comparată a religiilor dezvăluie și confirmă practicarea extinsă a aniconismului în regiunile Orientului Apropiat.

De asemenea, sugerarea prezenței nefigurate a divinității s-a realizat printr-o sacralizare a materiei și spațiului gol. Piatra și lemnul, cel mai adesea neprelucrate, în stare brută, au fost elementele constitutive pentru a exprima devoțiunea față de numinos.

Istoria artei consemnează o multitudine de artefacte aniconice mai mult sau mai puțin expresive estetic, dar care denotă sentimentul religios și, îndeosebi, nesfârșita imaginație umană în procesul creativității. Astfel, de la simpla piatră neprelucrată apetența omului de a simboliza neîncetat s-a concretizat în manufacturarea stâlpilor de piatră și lemn, coloanelor ornamentate, în ridicarea de obeliscuri, în construcția de temple și piramide, în artizanatul de sigilii, care ori tronuri goale.

Istoria Israelul Antic nu face notă discordantă în acest parcurs cultural-religios, dimpotrivă, deși propaganda oficială post-exilică a fost cât se poate de prohibitivă față de aceste manifestări, considerându-le alogene și idolatre.

Bibliografie /Bibliography:

Bloch-Smith, Elisabeth, 2016, *Archaeology: What It Can Teach Us*, în *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*, Edited by Susan Niditch, Wiley Blackwell.

Berlejung, Angelika, 2009, *Aniconism*, în *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, Volume I, eds. Hans-Josef Klauck et alii, Walter de Gruyter, Berlin/ New-York.

Clement, Alexandrinul, 1982, *Stromatele*, în *Scrieri*, Partea a doua, traducere de Pr. Dumitru Fecioru, în *Părinți și scriitori bisericești* (PSB), 5, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București.

Clemens, Alexandrinus, 1985, *Stromata*, Buch I-VI, Zweiter Band, hgg. von Otto Shälin, în *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, Akademie-Verlag, Berlin.

Doak, R., Brian, 2015, *Phoenician aniconism in its Mediterranean and ancient Near Eastern context*, SBL Press, Atlanta, Georgia.

Frazer, George, James (Sir), 1919, *Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law*, Vol. II, MacMillan and Co., London,

Gaifman, Milete, 2010, *Pausanias and modern perceptions of primordial Greeks*, în *Classical Receptions Journal*, Vol. 2, Iss 2 (2010), pp. 254-286, Oxford University Press.

- Gaifman, Milette, 2012, *Aniconism in Greek Antiquity*, Oxford University Press.
- Gaifman, Milette, 2017, *Aniconism: definitions, examples, and comparative perspectives*, in *Religion*, vol. 47, No. 3, p. 335-352, Taylor & Francis.
- Gladigow, Burkhard, 1988, in *Anikonische Kulte, Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Band I, hgg. Hubert Cancik et alii, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.
- Gomes, Francis, Jules, 2006, *The Sanctuary of Bethel and the Configuration of Israelite Identity*, Walter de Gruyter, Berlin – New-York.
- Grabbe, L., Lester, 2022, *Elephantine and Ezra–Nehemiah*, in *Elephantine Revisited. New Insights into the Judean Community and Its Neighbors*, Edited by Margareta Folmer, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania.
- Gruenwald, Ithamar, 1996, *God the „Stone/Rock”: Myth, Idolatry, and Cultic Fetishism in Ancient Israel*, in *The Journal of Religion*, Volume 76, No. 3, p. 429-449, The University of Chicago Press.
- Hachlili, Rachel, 2001, *The Menorah, The Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form and Significance*, Brill, Leiden.
- Jensen, J. L., Hans, 2017, *Aniconic propaganda in the Hebrew Bible, or: the possible birth of religious seriousness*, in *Religion*, vol. 47, No. 3, p. 399-407, Taylor & Francis.
- Lewis J. Theodore, 2016, *Art and Iconography: Representing Yahwistic Divinity*, in *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*, Edited by Susan Niditch, Wiley Blackwell.
- Lewis, J., Theodore, 2020, *The Origins and Character of God. Ancient Israelite Religion through Lens of Divinity*, Oxford University Press.
- MacDonald, Nathan, 2007, *Aniconism in Old Testament*, in *The God of Israel*, Edited by R. p. Gordon, Cambridge University Press.
- Mettinger, N. D. Tryggve, 1995, *No Graven Image? Israelite Aniconism in its Ancient Near Eastern Context*, *Coniectanea Biblica, Old Testament Series*, 42, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Mettinger, N. D. Tryggve, 1997, *Israelite Aniconism: Developments and Origins*, in *The Image and the Book. Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East*, Peeters, Leuven.
- Nunn, Astrid, 2008, *Iconisme et aniconisme dans le culte des religions phénicienne et israélite*, in *Transeuphratène*, 35, p. 165-196, Peeters, Leuven.
- Overbeck, Adolph, 1864, *Über das Cultusobject bei den Griechen in seinen ältesten Gestaltungen*, in *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*, Band 16, Philologisch-Historische Klasse, Leipzig, p. 121-172.
- Pausanias, 1898, *Pausanias's Description of Greece*, Translation with a Commentary by J. G. Frazer, MacMillan and Co., London.
- Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols. Leipzig, Teubner. 1903, (7,22,4), <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0159%3Abook%3D7%3Achapter%3D22%3Asection%3D4;>
- Römer, Thomas, 2023, *Biblical Aniconism? Representing the Gods of Ancient Israel and Judah*, in *When Children Draw Gods. A Multicultural and Interdisciplinary Approach to Children's Representations of Supernatural Agents*, Editors Pierre_Yves Brandt et alii, *New Approaches to Scientific Study of Religion*, Volume 12, Springer.

Smith, Robertson, W., 1901, *Lectures on the Religion of Semites. First Series. The Fundamental Institutions*, Adam and Charles Black, London.

Toorn van der, Karel, 2019, *Becoming Diaspora Jews. Behind the Story of Elephantine*, Yale University Press.

Tylor, B., Edward, 1920, *Primitive Culture. Research into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, Vol. II, John Murray, London.

Winckelmann, Johann, Joachim, 2006, *History of the Art of Antiquity*, Translation by Harry Francis Mallgrave, Texts & Documents, Getty Research Institute, Los Angeles.

Bibliografie ebraică /Hebrew Bibliography:

Schunck, Klaus-Dietrich, 1999, *bāmāh/במה*, in *Theological Dictionary of the Old Testament*, Volume II, Edited by G. J. Botterweck, H. Ringreen, H. J. Fabry, Eerdmans Publishing.

Gamberoni, Johann, 1996, *maššēḥāh/מצחה*, in *Theological Dictionary of the Old Testament*, Volume VIII, Edited by G. J. Botterweck, H. Ringreen, H. J. Fabry, Eerdmans Publishing.

Dohmen, Christoph, 1996, *mīzbēah/מזבה*, in *Theological Dictionary of the Old Testament*, Volume VIII, Edited by G. J. Botterweck, H. Ringreen, H. J. Fabry, Eerdmans Publishing.